

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША В СВІТЛІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ МЕТАМОРФОЗ 1870-80-Х РОКІВ

Пантелеймон Куліш посідає унікальне місце в українському романтичному історіописанні: письменник, публіцист, мислитель-інтелектуал та провідник національно-визвольного руху і водночас оригінальний дослідник-аматор, який залишив на полі академічної історіографії яскравий, неповторний слід. Узагалі Куліш привертає увагу своїми незвичайними інтелектуальними поворотами думки, дивовижною як на ті часи світоглядною еволюцією, здатністю до інтуїтивного проникнення в сутність історичного руху, егоцентричною вдачею та масштабною і розмаїтою творчою спадщиною.

Історичні студії Куліша цікаві як мінімум з кількох перспектив.

З одного боку, вони репрезентують в особі молодого Куліша чільного представника романтичної історичної думки 1840-1850-х років.

З іншого – в постаті зрілого Куліша спостерігаємо конфронтацію пізнього романтизму, спертого на позитивістські вкраплення та цивілізаційно-культурницькі мотиви, з козакофільською візією української історії раннього Куліша.

Зауважимо, що ця самобутня інтелектуальна метаморфоза й до сьогодні перебуває у сфері зацікавлень багатьох науковців, які пропонують різноманітні тлумачення¹.

Погляди та світогляд П.Куліша формувалися спершу в руслі традиційної апології козаччини з виключною увагою до її творчої та конструктивної ролі в українській історії. Подібно до інших романтиків він акцентував увагу на розмаїтих духовних виявах масового героя, на „пам’ятках духу народного”, які розглядалися ним як найвища цінність у вивченні минувшини².

Щодо української історії, то остання відтворювалася Кулішем у міфологізованому вигляді з опертям на фольклорний та етнографічний матеріал, з наслідуванням сюжетів і концепції „Історії Русів”, з численними християнськими мотивами тощо. Невипадково вважають, що в 1840-х роках історичні погляди Куліша відображали настрої київської інтелігенції, з якої витворилося Кирило-Мефодіївське братство³.

„Я дивився на Костомарова, як на майбутнього Тацита, він на мене – як на майбутнього Вальтера Скотта”, - так згадував Куліш інтелектуальні настрої тієї доби⁴.

Заразом його погляди формувалися не лише в контексті тогочасного романтичного історіописання, а й впливів преромантичного просвітництва у версії Й.-Г.Гердера та Ж.-Ж.Руссо з акцентуванням уваги на національній самобутності народів і їхніх культур, на тезі про „природний стан” людини тощо⁵.

Інкони в творчості П.Куліша вбачають впливи етики та пантеїзму Бенедикта Спінози⁶, передусім неоплатонічної традиції, яку Д.Чижевський характеризує як „філософію серця”⁷. Імовірно звідси походить думка про змагання між „внутрішнім” (серце) та „зовнішнім” (голова, розум), а також неоплатонічні ідеї про універсум, Боже Провидіння, духовність у світогляді Куліша.

Взірцем історичного буття для раннього Куліша є Київська Русь, існування якої визначається Божим Духом та ґрунтується на природному праві. Відтак для автора властиве трансцендентне піднесення Провидіння Божого й людської духовності.

Недаремно його твір „Україна. Од початку України до Батька Хмельницького” розпочинається з появи українського народу з темряви небуття в сенсі пізнання Творця⁸. Дух Божий виступає в Куліша то в вигляді природного начала (пантеїзм), то у вигляді вищої сили істоти, що керує людським буттям (теїзм).

Утім, уже в 50-х роках XIX ст. виявляються специфічні риси його стилю мислення, насамперед нахил до крайніх оцінок і тлумачень.

Наприклад, розглядаючи причини війни поляків і українців у середині XVII ст. Куліш загострює моральний, духовний чинник до максимально можливих меж. „...Малоросія та Польща являють собою ледь чи не єдиний приклад війни із-за *ображеного почуття людської гідності* (курсив П.Куліша. – Авт.), до якого домішалися інші кривди й образи, і вже як горючі матеріали кинуті в готове полум’я”, - пише автор⁹.

У його розумінні ця війна подається як апогей духовного конфлікту між шляхетством поляків та антишляхетством українців. Відтак антишляхетство українців у візії П. Куліша виступає як важливий показник соціально-політичної незрілості суспільства в переддень Хмельниччини, як доказ їхньої неспроможності до самостійного державного життя.

Подібним чином видавець „Записок о Южной Руси” (СПб., 1856-1857. – Т.1-2), які спершу планувалися в дванадцяти томах¹⁰, протиставляє

духовний стан українського суспільства в гетьманство Б.Хмельницького та гетьманство К.Розумовського. Він вказує на „відсутність ідеї добра та справедливості у вищому класі” за часів останнього¹¹ та обстоює думку про „внутрішню зіпсованість адміністративних форм, відомих нам під іменем *Гетьманщини* (курсив П.О.Куліша. – Авт.)”¹².

Взагалі творча натура Куліша вирізняється загостреним мистецьким відчуттям як навколишнього світу, так і минувшини. Недаремно в його рукописах знаходять чимало чудових малюнків до описаних сцен або подій¹³. Відтак історія народу сприймалася Кулішем як своєрідна морально-естетична система, в межах якої й склалися взаємовідносини між різними етносоціальними спільнотами.

Саме в координатах цієї системи він й намагався досягнути „причини політичної вбогості Малоросії і кожному розуму, що вагається довести, не дисертацією, а художнім відтворенням забутої та викривленої в наших поняттях старовини моральну необхідність злиття в одну державу південноруського племені з північним”¹⁴.

Цей відомий вислів Куліша з епілогу до „Чорної ради”, що з легкої руки Віктора Петрова вважається першим українським соціальним романом¹⁵, є показовим для ілюстрації його тодішніх творчих зацікавлень. Тому художньо-естетична рецепція історичної минувшини в творчості Куліша є винятково сильною та гіперболізованою, порівняно з іншими істориками-романтиками.

Втім, ще на початку 60-х років XIX ст. Куліш є поміркованим апологетом козацької героїки та слави. Приміром, в одній зі своїх популярних праць він відводить козацтву почесну роль захисника християнства од невірних Татар і Турків¹⁶.

Особливе місце в поглядах і світогляді Куліша посідає тема культури та цивілізації. Остання неодноразово розглядається навіть у його прозових творах з автобіографічними мотивами та сюжетами.

Приміром, у повісті „Ульяна Терентьевна” він протиставляє хутірську глухомань, в якій народився хлопчик Микола (прообразом якого є сам автор), великим містам, мікросвіт яких представлений господарством та культурницьким укладом буття однойменної героїні твору (прообраз поміщиці-сусідки Ульяни Мужилівської)¹⁷.

Зауважимо, що останню він визначає як „панію великого коліна”, а погляди, які прищепила йому Мужилівська, характеризує як аристократичні та ідеальні, що завдали пізніше чималої шкоди¹⁸.

Куліш не цурався цієї теми і в історичних розвідках. Так, він розмірковував щодо умов, за яких є корисними цивілізаційні,

культурницькі впливи для інших народів. Причому вирішував цю проблему на основі „моральної рівності” народів¹⁹, тобто суто в романтичному сенсі.

В іншій праці він висловлює надію на відновлення малоросійської народної творчості в „просвіченому, невеликому прошарку суспільства, яке близьке до народу своєю любов’ю до нього та свідомо продовжує його духовне життя у нових формах цивілізації”²⁰. Відтак тема цивілізації в останньому випадку сполучається з романтичним прагненням автора вдихнути нове буття у народний дух та віднайти його модерного репрезентанта.

Такі міркування Куліша почасти видаються як реакція на відому польську тезу про цивілізаційну роль католицизму на східних кресах. Водночас вони є відголосом на тогочасні інтелектуальні новації, передусім на позитивізм з його ідеєю культурного поступу людства, який він сприймав за посередництвом праць, переважно англійських авторів.

Зокрема, на початку 1862 р. Куліш перекладав російською історичні студії англійського історика Томаса Маколея²¹.

Зрештою, культурні, цивілізаційні чинники відігравали неабияку роль у світосприйнятті П.Куліша 1850-1860-х років та його пізніших інтелектуальних і світоглядних зрушеннях. Невипадково Д.Дорошенко вважав, що культура з часом стала його своєрідним кумиром²², а В.Петров характеризував погляди Куліша наприкінці 1850-х років як „культурницький радикалізм”²³.

Він же відзначив двоїстість його ставлення до цивілізації, яке виводив з суперечливого соціокультурного становища Куліша, що залежно від обставин відчував себе і городянином, носієм міської культури, і хutorянином, репрезентантом традиційного сільського укладу українського життя. Ці хитання, переміни, особливо добре виявилися в подорожніх враженнях Куліша під час відвідування європейських країн у 1858 р.²⁴

Євген Нахлік формулює цю суперечність в іншому контексті як конфлікт руссоїстського типу (за Ж.-Ж.Руссо) між цивілізацією та природним станом²⁵.

Утім, світогляд і погляди П.Куліша в 50-х – на початку 60-х років XIX ст., хоча й були дещо своєрідними, але в цілому вкладалися у межі тогочасної народницько-романтичної парадигми.

Загалом, авторські рефлексії в зазначений період виявляють Куліша як поміркованого критика малоросійської минувшини, в т.ч. історії

козаччини. Вони й визначили загальну спрямованість перетворень у його поглядах щодо української історії, які вповні спостерігаємо в студиях цього дослідника протягом 70-х – 80-х років XIX ст. Наразі досить актуальним залишається питання про інтелектуальні та світоглядні джерела зазначених зрушень.

У російській суспільно-політичній думці інтелектуальний поворот Куліша в середині 1870-х років справив неабияке враження і вважався незвичайним, принаймні за оцінками сучасників²⁶. Ще більш гостро і болісно його оцінювали українські діячі, особливо недавні соратники та прихильники історика²⁷. Не бракує й академічних інтерпретацій цієї метаморфози.

Ряд учених стверджують, що до цього призвели польські впливи (М.Грабовський, Е.Руліковський, К.Свідзинський та ін.) і варшавський період життя та діяльності Куліша (1864–1867)²⁸. Зрештою, й сам Куліш уже на схилі свого віку тепло згадує Грабовського і підкреслює, що їхня дружба продовжувалася до самої смерті останнього²⁹.

Натомість інші дослідники пояснюють означені зрушення, передусім егоцентричною вдачею Куліша та його схильністю до масштабних й екстремальних творчих експериментів, зокрема його неспроможністю віднайти оптимальну творчу синтезу³⁰. „Безмежна самовпевненість та безмірне самолюбство напрямляло його (П.Куліша. – Авт.) до широких просторів світу”, - зазначає Гнат Житецький³¹.

Інколи домінуючим чинником у метаморфозі його історичних поглядів визнають надзвичайно загострений і доведений до крайнощів сакральний символізм та романтичний естетизм³².

Приміром, В.Петров уважав, що хуторянське світосприйняття П.Куліша доцільно розглядати як своєрідне романтичне осягнення теми втечі від цивілізації, пустелі, відмовлення від бажань і природи³³. Проте на відміну від Г.Сковороди Куліш реалізовував цей філософсько-містичний ідеал не в аскетично-платонічному, а в іншому культурному варіанті³⁴.

Водночас прагнуть віднайти й соціокультурне під'рунтя світоглядного перевороту П.Куліша. Зокрема, М.Грушевський тримався думки, що вирішальну роль у цих інтелектуальних зрушеннях відіграла соціальна належність Куліша до „городових кармазинників”, хутірного міщанства, яким він віддавав свої симпатії та розглядав як творчий чинник в українській історії³⁵.

Інтелектуальне переродження П.Куліша розглядають і в консервативно-релігійному плані і трактують його в постромантичному

сенсі. Причому визначальним чинником у його консервативній еволюції вважається сприйняття позитивістської філософії зі збереженням неоплатонізму як світоглядного орієнтуру³⁶.

Зазвичай переломною історичною студією в творчому спадку Куліша, яка ознаменувала докорінну метаморфозу його поглядів, вважають тритомну „Историю воссоединения Руси” (СПб., 1874. – Т.1-2; М., 1877. Т.3). Ця студія високо цінувалася М.Грушевським, який наголошував, що попри інтелектуальні вподобання її автора це „все-таки твір дуже талановитий, і дуже цінний навіть з науково-історичного (курсив М.Грушевського. – Авт.), дослідницького становища”³⁷.

Первісно зазначена праця була запланована як великий дев’ятитомний проект, який так і не був реалізований до кінця³⁸. Авторський список до другого, доповненого, переробленого та неопублікованого видання „Истории воссоединения Руси” складається з семи томів³⁹. Причому в останніх томах інтенсивно використаний матеріал з іншої опублікованої студії П.Куліша „Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)”⁴⁰.

Цю працю він первинно розглядав як „вироблений фундаментально конспект до писання IV-го і дальшого томів Истории воссоединения Руси”, про що згадував у листі до Івана Пулюя 3 серпня 1878 р.⁴¹ Імовірно, в процесі роботи „Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)” істотно розширилося. Тому автор вирішив видати його як самостійну працю⁴², але на перспективу продовжував розглядати як частину свого багатотомного проекту.

Втім, навіть після видання „Отпадения Малороссии от Польши (1340-1654)” він дивився на зазначену студію як на „програму майбутньої своєї роботи”⁴³, тобто оновленої версії „Истории воссоединения Руси”.

У процесі реалізації цього задуму Куліш вносив і певні корективи до загальної конструкції багатотомника. Зокрема, у другому томі він повідомив про намір видавати окремо: зібрання джерел – „Материалы для истории Воссоединения Руси” (вийшов тільки один том у 1877 р.) та бібліографічних, критично-рецензійних матеріалів і розвідок, у т.ч. й інших авторів – „Критико-библиографические Работы для Истории Воссоединения Руси” (не вийшло жодного тому)⁴⁴.

Автор також підготував другий том „Материалов” до історії козацтва на початку XVII ст., однак не зміг його опублікувати. У 1919 р. цей том планувала видати Українська академія наук, але також не реалізувала даний проект⁴⁵.

Окрім того, через три роки після видання перших двох томів „Истории

воссоединения Руси” погляди Куліша зазнали суттєвої еволюції. Про її масштаби можемо судити із вступної зауваги до першого тому „Материалов”, в якій він наголосив, що вважав би „істинним благополуччям дожити до другого видання цих двох томів, щоб багато чого в них переробити, і тим зупинити ту шкоду, котру вони роблять людям, недостатньо обізнаним у предметі моїх студій”⁴⁶.

В.Іконников з приводу авторських задумів П.Куліша справедливо зауважив, що при „такому розподілі роботи та способі викладу, природно очікувати, що головна праця автора розтягнеться у нескінченість”⁴⁷.

Так воно і сталося. Куліш працював над другою версією „Истории воссоединения Руси” практично до кінця життя.

Інтелектуальною предтечею зазначеної студії Куліша була його стаття „Первий період козацтва од его початку до ворогування з ляхами”, надрукована у львівській „Правді” у 1868 р. Ця розвідка вже тоді вигідно вирізнялася, порівняно з іншими працями, відтворенням ранньої історії козацтва на широкому соціальному та культурному тлі. У переробленому вигляді вона увійшла до першого тому „Истории воссоединения Руси”⁴⁸.

Передусім, варто зупинитися на авторських мотиваціях, проголошених Кулішем у зазначеному тритомнику. Вони сформульовані дещо в абстрактному, ідеалістичному вигляді. Автор наголошує, що пропонує цю працю для ствердження „фабули історії південноруського світу” і для цього поступається своїм „досягненням ідеалу, виношуваного в думці”⁴⁹. Тож спершу видається, що йдеться нібито про практичну, компромісну візію української історії.

Втім, далі Куліш з властивою йому категоричністю стверджує: „Не жага „суєт славиці”, а *жага духовної свободи* (курсив наш. – Авт.) змусила його представити свою роботу раніше можливої для неї довершеності”⁵⁰. Ця сентенція акцентує увагу на критичному потенціалі студії, на проголошенні інтелектуальних новацій. Адже йдеться про духовну свободу автора, а щонайменше про його звільнення від світоглядних пут!

Відтак студія П.Куліша розпочинається з формулювання установчих положень, які демонструють його мірила вартості стосовно світу історії, її рушіїв тощо.

Власне квінтесенцію своїх поглядів він проголошує вже на першій сторінці твору: „Є щось виправдовуюче в тріумфі навіть і грубої сили над безсиллям її противників, якщо це торжество йде поступово та не змінює своєму характеру протягом цілого ряду сторіч. Видовище природи, в найвеличніших і найменших її розмірах, заспокоює наше почуття, що

обурюється супроти цієї думки, котра на кожному кроці являється нам у живих прикладах. Таке виправдовуюче своєю послідовністю торжество становить Русь стосовно Польщі⁵¹.

В іншому місці праці автор висловлюється ще категоричніше: „Сила – в історії єдине мірило значимості, позаяк вона знаменує життєвість, а *життєвість означає* право на життя, тобто – *незаперечну правду* (курсив наш. – Авт.)”⁵². Отже, можемо констатувати натуралістично-позитивістські ознаки в поглядах Куліша стосовно інтерпретації цього поняття.

Варто відзначити, що протягом 50-х – 60-х років XIX ст. „сила” розглядалася Кулішем, переважно в морально-етичному розумінні, що відображало його романтичне світобачення.

Кардинальні зрушення щодо інтерпретації вказаного поняття знаходимо в „Истории воссоединения Руси”.

З одного боку, цей термін визначається через традиційні морально-етичні прикмети („правда”). З іншого, - спостерігаємо натуралістичне тлумачення вказаної дефініції, наближення її до природничих категорій („життєвість”). Причому і сама „правда” як одна з позачасових цінностей романтиків визначається через позитивістські „життєвість” і „поступовість”.

Більше того, Куліш навіть риторично запитує свого читача: „Чому регулятором вимог, котрі ми висуваємо до історії, не зробити нам закон явищ біологічних, приступних спостереженню кожного, помітних?”⁵³. Ця сентенція дуже нагадує висловлювання популярного англійського вченого-позитивіста Генрі Бокля⁵⁴, студії якого були вельми популярними в Росії в 60-х – на початку 70-х років XIX ст.

Цікавими є думки автора й щодо дослідницького інструментарію історика, висловлені в тритомнику: „...минуле наше вимагає від нас такого повного у всіх подробицях *вивчення*, яке засвоєно *методом природознавців* (курсив наш. – Авт.); і що наше майбуття тільки тоді перестане бути для нашого розуму незрозумілою грою, коли наука історії, призвав на допомогу повний контингент людських знань, поставить перед нами факти нашого минулого з такою певністю, з якою математика ставить свої теореми”⁵⁵.

Вочевидь наведені цитати свідчать про своєрідні інтелектуальні впливи на творчість Куліша, а за великим рахунком – про вкраплення позитивізму в його пізньоромантичному світобаченні. Відтепер історія сприймалася ним не тільки як система з морально-естетичними нормами, а й з природничими та соціальними законами.

Вказані інтелектуальні перетворення звичайно не були швидкоплинними. Наприклад, ще у розвідці 1862 р., яка була вперше опублікована Орестом Левицьким у 1911 р., Куліш посилається на вищезгаданого Г.Бокля. Зокрема, він наводить його тезу про роль сили в житті класів⁵⁶.

Окрім того, варто відзначити руссоїстські впливи на світогляд та історичні погляди Куліша ще на зорі його творчості, а також креативність його мислення. Відтак його постать з-поміж інших українських романтиків виявилася найкращою для засвоєння натуралістично-позитивістських канонів.

Куліш вивчає й твори засновників позитивізму, зокрема в його записках неодноразово знаходимо виписки з праць англійського філософа і соціолога Герберта Спенсера⁵⁷. У записнику середини 1880-х років зустрічаємо нотатки зі студій Г.Бокля, О.Конта, Г.Спенсера та американських позитивістів⁵⁸.

На позитивістські мотиви в творчості Куліша вказують і сучасні дослідники⁵⁹. Наразі постає питання: як узгоджуються позитивістські впливи з його романтичними світосприйняттям?

Певний матеріал для тлумачення цієї інтелектуальної взаємодії міститься в його сентенції про „суд історії”. „...на цьому суді історія робиться не по іншому почуттю, як по усвідомленню праведності життєвого начала порівняно з началом не таким життєвим, - звичайно в області духу, а не матерії, в області ідеї (курсив наш. – Авт.), а не форми”, - підкреслює Куліш⁶⁰.

Така констатація пріоритетності „духу”, „ідеї”, зрештою метафізичні звернення до вічності дають вагомні підстави стверджувати, що автор „Истории воссоединения Руси” залишається істориком з романтичними ціннісними орієнтаціями, скерованими на морально-етичні канони, хоча останні вже не виглядають такими беззастережними, як раніше. Навпаки природничі правила слугують йому для вироблення нових духовних засад.

Зрештою, сентенція Куліша виявляє і його прагнення подолати козакофільську апологію в історіописанні за рахунок уведення нового позачасового мірила вартості - натуралістичної, матеріальної „сили”, що одночасно є виразом морально-етичних норм, духу. Вказані провідні оціночні критерії звичайно є романтичними за сутністю, хоча і неопозбавлені певних домішок позитивізму.

Це специфічне авторське тлумачення „суду історії” та української минувшини досить точно вловив і прокоментував М.Драгоманов: „...д.

Куліш одступа од строго наукового методу, раз через те, що оберта історію в якусь судебну палату, в котрій *процеси історичні*, майже цілком фатальні, *розбираються по певному юридично-моральному кодексу, маючому абсолютну вагу на всі віки і народи* (курсив наш. – Авт.), - а в друге через те, що д. Куліш (як звичайно історики Русі) судить пригоди нашої країни окремо од всесвітньої історії і без порівняння з історією других народів⁷⁶¹.

Таким чином, Драгоманов фактично вказує Кулішу на архаїчність його дослідницького інструментарію, зокрема на брак компаративістики, та обстоює думку про необхідність застосування інших критеріїв для тлумачення світу історії. „На все треба мати мірку еволюційну, відносну, а не абсолютну!”, - наголошує Драгоманов⁶².

Зауважимо, що компаративні аспекти посідають важливе місце в наративі Куліша, але вони скеровані на порівняння у межах власне української минувшини (порівняння становища та ролі соціальних спільнот, релігійних конфесій і т.п.), а не в європейському масштабі з перспективи історичного буття народів Старого світу.

Засадною рисою „Истории воссоединения Руси” виступає й авторський розрив з тогочасною традицією українського історіописання, що висуває його студію у становище інтелектуальної опозиції до праць колишніх наставників і друзів. Цю конфронтацію простежуємо в низці гострих, інколи й образливих інвектив супроти творчості Т.Шевченка, М.Максимовича та М.Костомарова⁶³.

Не оминає Куліш і „Історії Русів”, яку розглядає як працю, що зробила багато шкоди своїми „правдоподібними сказаннями про небувалі події та обставини, цей витвір темного фанатизму сповільнив розуміння міжнародних стосунків – не тільки Польщі та Південної Русі, але навіть цієї останньої та Русі Північної”⁶⁴.

Невипадково поява першого та другого томів студії П.Куліша спричинилася до суперечливої первісної реакції з боку М.Драгоманова у 1875 р., що рішуче став на захист Т.Шевченка та українських учених⁶⁵. Заразом Драгоманом відзначив цінний внесок автора у висвітлення ролі міщанства на ниві відродження південно-західної Русі XVI-XVII ст.⁶⁶

У вступному підрозділі „Несколько предварительных слов” Куліш фактично вводить читача до предмета своєї студії окреслює канву викладу матеріалу, зокрема змальовує процес польської колонізації та його основні риси. Саме з цієї перспективи автор власне і визначає об’єкт історіописання – історію південно-західної Русі або точніше тієї частини „руського світу” в контексті польсько-татарсько-московського пограниччя. Причому для

нього руський світ є не стільки певною просторовою локалізацією, скільки суспільством, в якому панує вічеве право, що уособлює певний громадський ідеал⁶⁷.

Зауважимо, що ототожнення Русі, Руської землі з територією, на якій панує вічеве право, зустрічаємо ще в публікації Куліша 1866 р.⁶⁸

У рукопису до другого видання „Истории воссоединения Руси” автор навіть подає спеціальну главу „Общий взгляд на воссоединение Руси”, в якій постулює провідні положення свого історіописання. „Незалежність та велич „нової для Європи та Азії держави” ґрунтувалася на єдиновладді, якого марно прагнули київські, литовські, польські князі та королі, і котре довело свою життєву необхідність тріумфом над республіканськими, так званими народоправними русько-литовсько-польськими системами. Ці охоронно-політичні системи були непридатними тоді, як для нашої руської, так і для литовсько-польської цілості, які б не були наші ідеали відносно руського майбуття – і тому-то політичний розрив того зв’язку, який Русь Південну одвічно з’єднав з Руссю Північною привело їх шляхом життєвої необхідності до возз’єднання (підкреслення П.Куліша. – Авт.). Ось головна думка історії загальноруського життя. Вона слугує керівною ниткою в лабіринті протилежних єдиновладдю устремлінь, на які, по-моєму, варто дивитися як на вираз відцентрової сили в творенні Великого Руського Світу під всепереможною дією доцентрової сили”, - зазначає автор⁶⁹.

Таким чином, боротьба південної Русі з Польщею та наступне „возз’єднання” з Москвою в розумінні Куліша - це боротьба не стільки двох „фізичних сил”, скільки змагання відмінних морально-етичних ідеалів, що випробовуються „життєвою необхідністю”. Варто підкреслити, що автор сприймав конфлікт в історії як духовну конфронтацію на теренах віри, права, політики, а фізичне, матеріальне протистояння вважав лише відображенням, зворотною стороною ідейних змагань.

Процитований пасаж відображає уявлення Куліша й про історичний рух та його суб’єктів – держави, народи, соціальні спільноти, і зрештою ідеї та ідеали. Саме останні перевіряються іспитом на „життєвість” судом історії, що є виразом права природного.

Зауважимо, що Куліш навіть поділяв минувшину – на історію подій та історію думок. „Для історії подій найважливіше *достовірність* подій. – зазначає автор. – Для історії думок, від яких залежить сам хід та характер подій, важливим є не тільки фактичний бік явища, скільки те, як це явище вплинуло на виникнення *відомих переконань* (курсив наш. – Авт.). Звідси багато з того, що не можна спростувати розумово, робиться беззаперечним

морально, і впливає на суспільство сильніше, ніж достовірно”⁷⁰.

Отже, інтелектуальні та світоглядні основи „Истории воссоединения Руси” є вельми своєрідними і визначаються поєднанням пізньоромантичних засад з позитивістськими вкрапленнями. Недаремно ряд сучасних дослідників відносять П.Куліша до пізніх романтиків⁷¹, в творчості яких помітні різноманітні впливи.

З цієї перспективи історичні інтерпретації Куліша досить часто є несподіваними, оригінальними, а інколи й парадоксальними. Вони свідчать і про роздвоєність його ідеалу історіописання, скерованого на полівимірне відтворення суперечливого, фрагментарного та дискретного світу української історії, що спирається як на натуралістично-позитивістські, так і морально-етичні, ідеалістичні канони.

Про те наскільки впливовими є натуралістичні мотиви в історіописанні П.Куліша є його порівняння історичного значення К.Саковича та М.Смотрицького зі стрічковим агатом, який зазвичай підроблюють, щоб зробити привабливим і красивим⁷².

Які ж критерії добору фактографічного матеріалу в Пантелеймона Куліша як дослідника?

Насамперед, це типова орієнтація романтиків на неповторні та унікальні явища в контексті загального руху історичного потоку. Проте, Куліш також виявляє неабиякий інтерес до історії держав, щоправда у досить специфічному розумінні. Його найбільше хвилюють переломні моменти їхньої історії з точки зору зародження, становлення, занепаду та вмирання державних утворень, зокрема зв’язок означених перетворень з духовним характером і власне з долею самих народів.

Утім, у розумінні автора критичні події в потоці історичного руху не є моментальними актами дії, які визначають буття чи не буття певної спільноти, держави або суспільства, що властиво для історіописання більшості романтиків. Він розглядає засадні явища і події в контексті минулих століть, зокрема з перспективи духовних, соціальних, політичних та культурних сил, що спричинилися до появи відповідних тенденцій.

Недаремно у викладі Куліша постає той контекст минувшини, що найповніше відображає сутнісні риси того чи іншого суспільного стану, динамічні й суперечливі процеси в різних зрізах людського буття: війни, повстання, військовий побут, колонізація земель, релігійні змагання, духовні та культурні перетворення, державна організація суспільства тощо.

Соціальна, економічна та культурна поверхня історичного руху і навіть глибинні процеси в політичній сфері для Куліша лише тло, яке більш

яскраво відбиває та показує те, що відбувається за присудом історії в царині ідеї, духу. Відтак, в інтерпретаціях історика поєднуються натуралістичні мотиви, що химерно сполучаються з морально-етичними і релігійними нотками, повчаннями й екскурсами.

Останні часто сприймаються як афористичні вислови. Приміром, його думка про історію як науку: „Брехня – неминуха хвороба історії, ледве навіть виліковна”⁷³.

Зауважимо, що частка фактографічного матеріалу в авторському викладі відносно невелика, хоча Куліш і декларує необхідність повного та точного висвітлення минувшини. Натомість непропорційно значне місце відводиться його розумуванням, тлумаченням і коментарям. Відтак, в оповіді домінує висвітлення певних тенденцій, а не конкретних подій чи фактів. Натомість емпіричний матеріал здебільшого ілюструє певні думки Куліша. У подібному сенсі історик розглядає і джерела.

Куліш звичайно був обізнаний з тодішніми вимогами історичної науки до критики джерел. Зокрема, він відгукується про необхідність критики та очищення українських літописів від вимислів⁷⁴, але зазвичай не розглядає достовірність окремих джерел чи джерельної бази взагалі.

Приміром, Куліш зазначає, що відомості про польську колонізацію південно-західної Русі запозичив з роботи Кароля Шайнохи⁷⁵. Очевидно, що на нього помітний вплив справила і відома теза цього історика про „здобич польського плуга” на південно-східних окраїнах Речі Посполитої.

Куліш використовує чимало польських джерел, зокрема літописів Й. та М. Бельських, С. Грондського, Я. Длугоша, Б. Папроцького, М. Стрийковського та ін., а також свідчень іноземних авторів Г.-Л. Боплана, Е. Лясоти та ін. Узагалі польські джерела складають ліву частку джерельної бази тритомника, особливо перших двох томів.

Студіями російських і українських дослідників Куліш послугується досить обережно. Інколи подає критичні коментарі при покликанні на них, але й посилається, коли хоче фактографічно об’рунтувати певну думку. Здебільшого автор просто обирає конкретні відомості, які його цікавлять на потвердження чергової тези або ідеї, а також висвітлення світу історії з відповідної перспективи тощо.

Куліш віддає перевагу „паперам другорядної важливості, аніж строго оформленим чи офіційно авторитетним свідченням і урочистим актам”⁷⁶, що свідчить про його романтичні вподобання у доборі джерел. Відтак він демонструє свою прихильність до свідчень польських літописців, сеймових постанов, актів місцевих судів, мемуарів, подорожніх записок,

етнографічного матеріалу та ін., витяги з яких вміщує в додатках до першого та другого тому.

Втім, у третьому томі „Истории воссоединения Руси” істотно збільшується кількість російських джерел, а автор дедалі частіше покликається на російських авторів, зокрема на С.Соловйова⁷⁷.

Куліш, очевидно розумів джерельні прогалини своєї роботи і тому розпочав публікацію „Материалов для истории Воссоединения Руси” (М., 1877. - Т.1: 1578-1630). Він також планував їх докладно коментувати⁷⁸. Зокрема, в першому томі історик видав документи і матеріали, що зберігалися в Московському архіві іноземних справ та в бібліотеці Красинських у Варшаві.

Науково-довідковий апарат в „Истории воссоединения Руси” досить репрезентативний, передмови та додатки до першого та другого томів, численні посилання, які можемо розділити на звичайні бібліографічні покликання, витяги з джерел, критичні та пояснювальні. Два останні різновиди посилань домінують і фактично використовуються автором як доповнення до основного тексту. Відтак у покликаннях він забігає наперед, подає свої інвективи, коментує або тлумачить ті чи інші відомості тощо.

Куліш тримається асиметричної техніки викладу матеріалу з переходом від однієї площини світу історії до іншої (від військово-політичної до економічної або культурної), з поляризацією проміжних узагальнень, з численними протиставленнями явищ, подій та фактів, з ретроспективними екскурсами тощо. Він упроваджує низку символічних образів з позачасовим значенням, а інколи і з біблійними мотивам: наприклад, могили – символ смерті та слави⁷⁹, Україна - земля обітована, що „тече молоком і медом”, пограниччя як терен змагання кількох культур, межа держав і як простір, в якому сполучається фантастична плодючість⁸⁰ з неймовірною руйнацією, фаталізмом та надзвичайною звитягою людського духу.

Автор не прагне до рівномірного висвітлення різних зрізів минулого. Натомість Куліш акцентує увагу на тих аспектах буття, які вважає важливими для відтворення рушіїв світу історії, пояснення перетворень та явищ тощо.

Така манера є не стільки даниною романтичному естетизму, скільки самобутнім методичним прийомом для виявлення певних чинників, які сформували те чи інше явище, зумовили перебіг конкретної події тощо.

Саме з означеної перспективи Куліш висвітлює появу та побутування

українського козацтва. Він пов'язує його виникнення з протидією, конфронтацією різних суспільно-політичних систем та ідей громадського буття в пограничному трикутнику між Польщею, Кримським ханством і Росією. Відтак козацтво постає в його конструкції української історії одночасно і як спільнота, і як ідеал.

Куліш уважає, що в козащині втілювався ідеал рівноправності, який у різні часи української минувшини репрезентувало віче, копа (автор називає його „віче без князя”⁷⁸¹), рух православних братств та ін.

Отже, у системі поглядів П.Куліша козацтво розглядається як багатовимірне явище з різних перспектив і масштабів.

На його думку, козацтво – це не тільки сила, що протидіяла „азіатському хижацтву”⁷⁸², а й своєрідний спосіб життя – козакування. „...козакування було для них (козаків. – Авт.) не стільки лицарством, у сенсі покликання, не стільки ідеєю соціальної відсічі, а тим менше реакцією політичною, скільки простим, буденним добуванням хліба насущного...” - пише автор⁸³.

Причому Куліш генералізує власні уявлення щодо козацького способу життя в лаконічних, афористичних формулах. „Козак і вбогість, козак та нужда - ці два поняття завжди мали близьку спорідненість”, - відзначає історик⁸⁴.

Водночас складні умови виживання на прикордонні кількох держав, фаталізм та трагічно-катастрофічне сприйняття життя, різкий контраст між показною зовнішньою веселістю, розвагами та меланхолійністю внутрішніх відчужень, високою психологічною напругою сформували своєрідне відчуження козацтва від навколишнього світу з його звичними зацікавленнями, втіхами і благами, що найкраще виявилось в суворому й аскетичному запорізькому побуті⁸⁵. Відтак Куліш обстоює думку, що вічна боротьба козацтва за існування, подібно до тваринного світу, не тільки відчужувала цей стан від цивілізованого суспільства, а й зводила його інстинкти до найпростіших, найпримітивніших, розбійницько-грабіжницьких, серед яких майже не залишалось місця для релігії⁸⁶.

Втім, у рецепції автора козацтво – це не лише спосіб життя, а й „народний ідеал рівноправності в грубій формі”⁷⁸⁷, ідеал „вільного життя”⁷⁸⁸, ідеал відваги та молодечтва. Цієї тези він тримається і в інших працях⁸⁹.

Таким чином, Куліш приділяє значну увагу не тільки власне психологічним і моральним характеристикам козащини, а й соціально-економічному становищу цієї спільноти, що виказує певні елементи як

романтичних, так і позитивістських підходів.

У функціональному плані Куліш розглядає козацтво як породження польської культури, наріст у суспільному організмі Речі Посполитої на теренах східних кресів. Узагалі існування козацтва як стану („військово-промислової корпорації”) він співвідносить з побутуванням шляхти. На переконання автора саме змагання „шляхетського духу” з „козацьким духом” значною мірою й визначило спрямованість і перебіг польської та української історії⁹⁰.

„Ці дві сили, коронно-шляхетська та розбійницько-козацька, розвивались, падали й знову вставали паралельно. – пише Куліш. – Вони порівну поділили між собою право сваволити та область експлуатації, але майже завжди випадало, що там, де перемагала одна, там втрачала інша. Доля держави і майбутнє суспільства вповні залежали від того, яка сила залишиться більш життєвою (курсив наш. – Авт.): та, котра, очевидно, працювала для цивілізації та будувала державу, чи та, яка нібито прагнула повернути державу назад, і готова була вчинити з державою, як сліпий Самсон з філістимською храминою”⁹¹. Тому автор кваліфікує „козацьку силу”, як ворожу будь-якій державності⁹², в т.ч. навіть щодо ідеї власного, „самостійного царства”⁹³, більше того стосовно самого староруського духу часів дотатарської Русі, вільному від іноплемянних домішок.

В авторському списку до другого видання „Истории воссоединения Руси” він характеризує „козацьке збіговище”, що зорганізувалося в республіку, як продукт Азії, так і Європи⁹⁴.

Історію козацтва Куліш подібно Костомарову поділяє на кілька періодів. Проте, на відміну від Костомарова внутрішніми засадами його поділу є не відповідність конкретній ідеї, а стан взаємин між козаками та шляхтою, тобто певний баланс сил.

„У першому періоді козаки були не чим іншим, як козакуюча супроти татар панська погранична сторожа, котру очолювали ті, чия була земля...” – підкреслює історик⁹⁵. Відтак, автор розглядає козацтво цього „молодецького періоду” як необхідне знаряддя для польської колонізації українських пустель⁹⁶.

Однак, наприкінці XVI ст. розпочинається роздвоєння польської Русі на шляхетську та козацьку⁹⁷. Відтоді автор виводить початок другого періоду в історії козаччини.

Зауважимо, що останній в першому виданні „Истории воссоединения Руси” окреслено досить невиразно. Очевидно, Куліш планував у наступних

томах більш детально опрацювати вказану проблематику⁹⁸. Проте, в авторському списку до другого видання „Истории воссоединения Руси” він фактично обійшов цю проблему, оскільки останні два томи по суті скомпільовані з його тритомника „Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)”.

Третій том „Истории воссоединения Руси” (М., 1877), порівняно з двома іншими, в яких роль козацтва тлумачиться ще більш-менш позитивно, вирізняється й найгострішими антикозацькими інвективами. В ньому Куліш однозначно характеризує козацтво як „розбійницьку корпорацію”, яку фактично прирівнює до ханської орди чи інших степових кочівників⁹⁹.

У такому ж дусі написана його розвідка 1877 р., в якій він виклав компендіум власних поглядів стосовно козацтва¹⁰⁰.

Та найгостріші зауваги історика спрямовані супроти моральних засад існування козацтва як стану, які в романтизмі традиційно вважалися неодмінним атрибутом його духовного буття, значимості на авансцені минувшини. „Козак уподібнювався птаху, який клав яйця в чужі гнізда або заривав у пісок. Його моральність визначалась вже одним його побутом. При його бездомності та байдужості до родини, думка світу для нього не існувала... – відзначає Куліш. – Відкидаючи родинне начало, козак відкидав й начало суспільне... Козак жив за рахунок здобичі та для здобичі. *Здобич і слава* (курсив П.Куліша. – Авт.) в його мові були нерозлучні та оспівані в козацьких піснях як однаково моральні”¹⁰¹.

Зразом автор знову вдається до акцентування, генералізації своїх спостережень про побутування козаччини в одному стислому виразі: здобич і слава.

Зауважимо, що Куліш відшукує нові й нові аргументи для дегероїзації образу козацтва, передусім прагне продемонструвати культурну архаїчність козацтва. Так, він відзначає, що „якщо б у Таврійському Херсонесі продовжувала розвиватися грецька культура, замість завмерлої там татаризації напевно навіть слово *козак* (курсив П.Куліша. – Авт.) було б забуто в нинішніх містах і селах”¹⁰².

Більше того, автор гостро критикує романтичну героїзацію козаччини в українській історіографії. „Театральні підмостки, з яких нам показували українських героїв, не приваблюють нашої цікавості; за багато розписаними декораціями відбивається нам артистична вбогість”, - зазначає Куліш¹⁰³. Відтак, він не тільки розвінчує апологетичний образ козаччини, а фактично й переглядає її роль на авансцені нашої минувшини.

Козацтво в авторському розумінні виступало як „могутня руїницька”, але „морально нікчемна” сила по відношенню до будь-якої суспільності та влади. „Козак, відкидав усі встановлення верховної влади, не міг дорожити нею як чимось священним. – пише історик. – Для козаків не була священна навіть і та влада, котру самі вони ставили над собою, як заперечення будь-якої іншої: хоча вони були здатні скоритися найгрубішому деспотизму обраного ним ватажка, але за невдалий похід ватажок відповідав у них власною головою”¹⁰⁴.

В авторському списку до другого видання „Истории воссоединения Руси” Куліш зазначає: „Козаки не мали не тільки релігійної, але і політичної мети в своєму козацькому промислі”¹⁰⁵.

Це узагальнення нагадує відомі думки російських істориків-державників про запорозьке козацтво, передусім С.Соловйова¹⁰⁶. Воно також виступає як застереження П.Куліша від „руїницької сили” низів, яке іноді тлумачать в релігійно-консервативному розумінні.

Загальний висновок П.Куліша категоричний: держава, яка дозволила на своїй території виникнути „кублу крайньої вольниці”, приречена на криваву боротьбу з нею, і врешті-решт на загибель¹⁰⁷.

Утім, незважаючи на таку характеристику козаччини автор відводить цій спільноті поважну роль у возз’єднанні Південної та Північної Русі. Він убачає заслугу козацтва у важливій, хоча і тимчасовій функції оборони „руського народу матеріально” від турецько-татарської та польської сили¹⁰⁸. Водночас козацтво було фізичною опорою духовенства в його устремліннях перейти під протекцію московського самодержця¹⁰⁹, що спричинилося до протиприродної спілки між ними¹¹⁰.

З цієї перспективи Куліш розглядає козацтво як „республікоподібне”, „зовнішньо дезорганізоване”, „напівполітичне тіло”, яке неусвідомлено переходило на службу „руського возз’єднання”¹¹¹.

Таким чином, козацтво в рецепції історика виступає як знаряддя, „матеріальна сила”, за допомогою якої й відбулося об’єднання Південної та Північної Русі, і не більше.

Показовою в цьому сенсі є його оцінка ролі Б.Хмельницького. „Він не міг не приєднатися (курсив П.Куліша. – Авт.); його змусила до цього сила речей, що викувала українську націю, і сама українська нація, яка почала вже і тоді проклинати його, як пізніше проклинала Мазепу”, - зазначає Куліш¹¹².

Слід відзначити, що сам процес „возз’єднання” автор трактував як „поетичний акт”, духовний вибір, який відбувся задовго до фізичного

втілення в історії¹¹³. Щодо Переяславського вибору козацької верхівки, то в іншій студії П.Куліш розглядає його як “одноставність розбійників, що рятувалися від кари”¹¹⁴.

Критику козакофільських версій української минувшини, передусім дегероїзацію самого „козацького духу”, ідеалу його історичного буття спостерігаємо і в інших працях пізнього Куліша¹¹⁵. Зокрема, в одній зі студій 1890-х років історик розглядає козацтво як „антидержавну силу” щодо громадянського суспільства¹¹⁶.

Проте ці антикозацькі інвективи вже не справляли такого враження на сучасників як поява „Истории воссоединения Руси.”

Зокрема, Б.Грінченко відзначав, що трьохтомна студія „Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654)” П.Куліша та кілька його статей в російських журналах залишилися практично непоміченими, позаяк повторювали попередні авторські думки¹¹⁷.

Крім дегероїзації козацтва „История воссоединения Руси” виявляє й іншу рису Куліша як дослідника – його розуміння гетерогенності суспільства. Адже на історичній арені, відтвореній автором, виступають не тільки козацтво, шляхта та панство, а й міщанство, селянство, православне й католицьке духовенство та інші соціальні верстви й прошарки, які відіграють певні ролі.

Така замальовка соціальної площини світу історії істотно різниться від традиційних взірців романтичного історіописання, в яких спільноти подавалися як складова частина масового, колективного героя – народу або в дихотомічному плані: вищі стани – низи, аристократія – чернь і т.п. Виключення робилося тільки для козацтва, що вважалося загальнонародним репрезентантом та його антагоніста – шляхти.

Цікавим видається й термінологічний апарат в „Истории воссоединения Руси” П.Куліша, в якому одночасно побутують як терміни характерні для романтичного народництва – „народ”, „козацький дух”, „шляхетський дух” „ідеал”, „правда”, „мораль”, так і їхні аналоги – „громадянське суспільство”, „корпорація”, „клас”, „поступовість”, „життєвість”, „асоціація розумової та фізичної праці” тощо. Вочевидь вертикальне та горизонтальне структурування соціальної і політичної поверхні історичного руху потребувало від Куліша певних термінологічних новацій, порівняно з романтичним історіописанням.

Утім, і звичні для романтичної історіографії поняття автор переосмислює і трактує у відмінному сенсі. Приміром, термін „народ”, який Куліш у 40-і – на початку 60-х років XIX ст. застосовує у розумінні

етнічної спільноти, колективної індивідуальності, в „Истории воссоединения Руси”, здебільшого тлумачиться як організм у природному та історичному середовищі, хоча іноді розглядається і як духовна спільність.

Принагідно відзначимо, що саме Куліш в цій студії впровадив термін „возз’єднання” („воссоединение”) до широкого вжитку, котрий застосовувався у працях його сучасників спорадично. За радянських часів ця дефініція була ідеологічно канонізована як концептуальне положення сумнозвісними переяславськими тезами ЦК КПРС (1954).

Зазначена ідея стала наріжним каменем концепції Куліша про двоєдину Русь – політичну єдність України та Росії.

Студія Куліша демонструє також його амбівалентне ставлення до цивілізації. Культурні досягнення цивілізації асоціювалися у нього з поступом людства, який приходить до „народу шляхом економічного та розумового розвитку маси”¹¹⁸. Таке трактування цивілізації наближалось до позитивістського тлумачення, принаймні в абстрактному сенсі.

Водночас цивілізація сприймалася автором з перспективи реципієнта, споживача продуктів культури в українській минувшині та тодішній сучасності. З цього ракурсу вона розглядалася як каталізатор деградації суспільної моралі, упадку віри тощо¹¹⁹.

Відтак зміна перспективи у світосприйнятті Куліша істотно підважує, більше того зводить майже нанівець позитивістські уявлення про поступовість, яку він визнає тільки на високому рівні загальності (історії держав, народів-націй) у тривалій історичній перспективі. „... якщо серед світу закам’яного та світу, що розвивається так рвучко шляхом сумнівного для нас поступу, виник, протягом тисячоліття, світ самобутнього життя, який лише верхівками чи фракціями своїми уподібнюється і західному європеїзму, і східному китаїзму: то історія, котра визнає законність кожного політичного і суспільного явища, не може заперечувати необхідності, а відповідно й розумності, тієї очевидної недовіри до поступу Західної Європи, який характеризує великий руський світ з часів першого його організатора і характеризує його навіть у наш час”, - відзначає історик¹²⁰. Ця заувага є вельми промовистою для розуміння амбівалентності авторських поглядів щодо цивілізації та поступу.

Отже, реальна взаємодія цивілізації з реципієнтом у певну добу сприймається Кулішем у катастрофічному, руйнівницькому сенсі. Причому архаїчність буття („природа руського племені”, „старий ідеал християнства”) трактується автором як захисна реакція від деструктивних

цивілізаційних впливів¹²¹. Недаремно носій культури в історіописанні Куліша постійно змінюється: польська й ополячена українська шляхта, міське та хутірне міщанство, російська освічена монархія, царі-культурники тощо.

В „Истории воссоединения Руси” простежуємо і переоцінку авторських поглядів щодо значення індивідуального героя - видатної особистості в історії. Адже в романтичному історіописанні постать – визначна та маловідома незважаючи на домінацію колективного, народного духу посідає своєрідне і неповторне місце, відіграє призначену тільки їй роль у минувшині.

Таке романтичне розуміння персональної ролі тої чи іншої особи відкидається Кулішем. „Кожний з нас усвідомлює у власній індивідуальності підпорядкованість незліченним впливам, і тому не варто дивитися на історію, як на збірку біографій. – пише автор. – За кожною фігурою, що з’явилася на передньому плані неодмінно приховуються цілі натовпи фігур, котрі зробили справу перш, ніж вона здійснила перед нами представництво своє”¹²².

Відтак Куліш дивиться на дії особи в світі історії у контексті магістральних інтелектуальних та соціокультурних впливів своєї доби. Це ще не позитивістська детермінованість, але очевидний крок до неї.

Втім, автор не є послідовним і в цьому питанні. Зокрема, він обстоює думку, що визначні особистості (на прикладі коронного гетьмана С.Жолкевського) наділені „дивовижним духом життєвості”, який визначає їхню виключну роль в історії всупереч обставинам¹²³.

Історіописання П.Куліша складно схарактеризувати якоюсь загальною універсальною формулою, особливо з перспективи дослідницького інструментарію. Автор конструє об’єкт історіописання – „руський світ” у суперечливому сенсі як на пізньоромантичних, так і на позитивістських засадах. Первинною основою цієї конструкції є ідеальні складові (вічеве право, руський дух, ідеал і т.п.), які співіснують з натуралістичними законами. Відтак рушії історії належать як до духовної, ідеальної сфери, так і до матеріально-фізичного світу, хоча визначальними вважаються перші. Саме в царині духу відбуваються головні перетворення, які зрештою реалізуються в матеріальному просторі.

Показовим у цьому розумінні є поняття „сили”, яке репрезентує позитивістські „життєвість” та „поступовість” і одночасно виказує перемогу романтичного „духу” (ідеї, ідеалу). Відповідний баланс між „силою” і „безсиллям” визначають перехід суб’єктів (Річ Посполита,

козацтво) з історичної арени в світ інобуття. За Кулішем історія „руського світу” – це боротьба різних ідей (основ) буття, а за великим рахунком – триумф ідеї „возз’єднання” Русі Південної і Русі Північної.

Такі амбівалентні засади конструкції української історії П.Куліша виявляють його сильні і слабкі риси як дослідника.

З одного боку, це – багатовимірне, часто-густо поляризоване зображення минулого з різних площин (соціальної, економічної, політичної, духовної, культурної, церковної) та ракурсів (польського, російського, почасти татарсько-турецького), порівняльне висвітлення різних соціальних спільнот, дегероїзація козащини, тотальна генералізація провідних ідей та ін. З іншого, – гіперболізація руїницької ролі козацтва і як наслідок обстоювання русофільської версії української історії.

Автор фактично усуває з історичної авансцени масового, колективного героя – народ, принаймні в тому вигляді, в якому він побутує в романтичному історіописанні. Відтак одна з головних ірраціональних складових історичного буття в романтичній історіографії зазнає суттєвих перетворень. Натомість Куліш рельєфно відтворює соціальну гетерогенність суспільства, диференціює ролі окремих станів і прошарків, тобто впроваджує елементи елітарного підходу в історичну реконструкцію.

Однак, історик все ж таки зберігає пізньоромантичну орієнтацію, хоч і з істотними позитивістськими включеннями, зокрема прагне компенсувати таке вилучення введенням новітніх позачасових, ідеальних мірил вартості („суд історії”) та провідних ідей історичного руху – „возз’єднання”, польське культурництво і т.п.

Сполучення пізньоромантичних і позитивістських підходів в дослідницькому інструментарії Куліша виявляється в калейдоскопічному висвітленні то однієї, то іншої площини світу історії, в двоїстому тлумаченні ряду дефініцій („сила”, „народ” та ін.), у суперечливому ставленні до ідеї поступу та цивілізаційних впливів в історії, які трактуються в моральному сенсі, в контексті зрушень у царині культури, духу, у наближенні до детерміністського тлумачення подій, але з перспективи ідеалізованої цілі „возз’єднання”, у перегляді індивідуальної ролі особистостей тощо.

¹ Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine’s Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest

Times to 1914. Edmonton, 1992. – P.167-169, 191; Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. “Я піонер з сокирою важкою” (Пантелеймон Куліш) // Українська ідея: Перші речники. – К., 1994. – С.112-130; Нахлік Є. Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11/12. – С. 121–142; Колесников К.М. Українська козащина в історіософських поглядах П. Куліша // Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури: Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (2–4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя, 1997. – С. 170–175; Ковальчук О. Історіософські пошуки П. Куліша: особливості моделювання історії // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 116–123; та низку ін.

² Шенрок В. П.А.Кулиш: биографический очерк. – К., 1901. – С.115.

³ Грушевський О. З сорокових років: „Повесть об украинском народе” Куліша // ЗНТШ (Львів). – 1908. – Т.83. – С.168; Похила Л. Ранні історичні твори Куліша „Україна” і „Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорізького” // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів-Нью-Йорк, 2000. – С.102.

⁴ Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. – 1885. – Т.4, № 13. – С.62.

⁵ Нахлік Є. Проблема „Україна-Захід” в інтерпретації П.Куліша // Сучасність. – 1997. - № 6. – С.123, 126.

⁶ Щурат В. Філософічна основа творчості Куліша. – Львів, 1922. – С.39.

⁷ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В.Лісового. – К., 2005. – Т.1. – С.118-124.

⁸ Куліш П. Україна. Од початку України до Батька Хмельницького. – К., 1843. – С.1.

⁹ Его же. О причинах взаимного ожесточения Поляков и Малороссиян в XVII веке (Замечания издателя) // Записки о Южной Руси: В 2 т. / Издал П.Кулиш. – СПб., 1857. – Т.2. – С.325.

¹⁰ Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). – Львів, 1983. – С.46-47.

¹¹ Кулиш П. Предисловие издателя [к Записке члена Малороссийской Коллегии, Григория Николаевича Теплова] // Записки о Южной Руси. – Т.2. – С.174.

¹² Там же. – Т.2. – С.171.

¹³ Грушевський О. Історичні студії П.О.Куліша // Літературно-науковий вістник. – 1919. – Кн. 7/9. – С.81.

¹⁴ Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к Черной раде) // Куліш П. Твори в двох томах / Упоряд. і прим. М.Л.Гончарука. – К., 1989. – Т.2. – С.476. Див. коментар Максимовича щодо поглядів П.Куліша: Максимович М.Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада», 1857 г. // Собрание сочинений М.А.Максимовича. – К., 1876. – Т.1: Отдел исторический. – С.522-523.

¹⁵ Петров В. „Чорна рада” як роман соціальний // Література / За ред. С.Єфремова,

М.Зерова та П.Филиповича. – К., 1928. – Зб.1. – С.29-37.

¹⁶ Куліш П. Хмельниччина. Історичне оповідання. – СПб., 1861. – С.28.

¹⁷ Его же. Ульяна Терентьевна // Повести П.А.Кулиша. – СПб., 1860. – Т.3: Воспоминания детства Николая М. – С.243-244.

¹⁸ Його ж. Жизнь Кулиша // Куліш П. Твори: У 2 т./ Упоряд., прим. і вступ. ст. Є.Нахліка. – К., 1994. – Т.1. – С.237-238.

¹⁹ Его же. Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию // Основа. – 1862. - № 6. – С.12.

²⁰ Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. - Т.1. – С.181.

²¹ Куліш П. Жизнь Кулиша... – С.262.

²² Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. – К.-Лейпциг, [1923]. – С.63.

²³ Петров В. Теорія „культурництва” в Кулішовому листуванні р. 1856-7 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн.15. – С.153.

²⁴ Його ж. Хуторянство і Європа (Листи Кулиша з-за кордону р. 1858-го) // Життя й революція. – 1926. - № 7. – С.78.

²⁵ Нахлік Є. Просвітительські ідеї в художньо-історіософській концепції П.Кулиша // Радянське літературознавство. – 1989. - № 8. – С.37.

²⁶ Пыпин А.Н. История русской этнографии... – Т.3. – С.189-190; Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинения. – СПб., 1893. – С.423.

²⁷ Костомаров Н. О козаках. По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадах Русского Архива (изд. 1877 г.). Историко-критический очерк // Русская старина. – 1878. – Т. 21, № 3. – С.385-402; Его же. П.А.Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. - № 2. – С.221-234; та ін.

²⁸ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 106–107; Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша (Від губернського секретаря до надвального радника) // ЗНТШ. – Львів, 1930. – Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч. 2: Праці історичні. – С. 327–377.

²⁹ Куліш П. Около полустолетия назад. Литературные воспоминания / Публ., упоряд. та прим. Є.Нахліка, О.Федорука // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – С.139.

³⁰ Єфремов С. Без синтезу. До життєвої драми Куліша // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1924. - Кн.4. – С.75.

³¹ Житецький І. Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860-70 рр.) // Україна. – 1927. – Кн.1/2. – С.40.

³² Шенрок В. П.А.Кулиш... – С.247.

³³ Петров В. Вступні уваги // Петров В. Романи Куліша. – К., 1930. – С.6.

³⁴ Його ж. Куліш-хуторянин (Теорія хуторянства і Баївцанський епізод 1853-1854) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн.9. – С.164.

³⁵ Грушевський М. В тридцять роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. – 1927. – Кн.1/2. – С.10. Про цю соціальну верству Куліш відгукувався надзвичайно прихильно. Див.: Куліш П.А. История

воссоединения Руси: В 3 т. – М., 1877. – Т.3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. – С.146-147.

³⁶ Скринник М. Пантелеймон Куліш як речник консервативної духовної традиції в Україні // Сучасність. – 2001. - № 5. – С.89-90.

³⁷ Грушевський М. В тридцять роковини Куліша... – С.30. Див. також: Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.7: Козацькі часи – до року 1625. – С.567.

³⁸ Шенрок В. П.А.Кулиш... – С.195, 231, 244 (прим.1).

³⁹ Кулиш П.А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.] – Т.1. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ), ф.1, спр.28460, арк.І-XIV, 1-312; Те саме – Т.2. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28467, арк.1-289; Те саме. – Т.3. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28462, арк. 1-294; Те саме. – Т.4. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28461, арк. 1-150; Те саме. – Т.5. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28463, арк. 1-170; Те саме. – Т.6. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28464, арк.1-111; Те саме. – Т.7. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28466, арк.1-340. Див. також: Федорук Я. Авторський список другого видання „Истории воссоединения Руси” // Молода нація: Альманах. – 2004. - № 1. – С.93-98.

⁴⁰ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). – Т.1-3. // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1888. – Кн.2. – С.1-283; 1889. – Кн.4: (1888 г.). – С.3-394; 1889. – Кн.1. – С.3-415.

⁴¹ Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю.Луцького; передм. Ю.Шевельова. – Нью-Йорк-Торонто, 1984. – С.228.

⁴² Були й інші міркування, зокрема П.Куліш хотів виданням своєї студії перешкодити відкриттю пам'ятника гетьману Б.Хмельницькому у Києві, що відбулося у 1888 р. Див.: Шенрок В. П.А.Кулиш... – С.212.

⁴³ Кулиш П.А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.] – Т.1. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28460, арк.VIII.

⁴⁴ Его же. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. - Т.2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. – С.VIII.

⁴⁵ Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книгар. – 1919. – Ч.27. – Стб.1802.

⁴⁶ Кулиш П.А. Предупреждение // Кулиш П.А. Материалы для истории Воссоединения Руси. - М., 1877. - Т.1: 1578-1630. – С..XI.

⁴⁷ Иконников В.С. Обзор литературы русской истории за 1874 год // Университетские известия. - К., 1875. - № 8. – С.235.

⁴⁸ Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. – СПб., 1914. – Т.1. – С.28. Див. також: Похила Л. Історична праця П.Куліша „Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами”

// Молода нація: Альманах. – 2004. - № 1. – С.91-92.

⁴⁹ Кулиш П.А. Предупреждение // Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т.1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. – С.1.

⁵⁰ Там же. – С.Ш.

⁵¹ Там же. – С.1.

⁵² Там же. – Т.2. – С.371-372.

⁵³ Там же. – Т.2. – С.259

⁵⁴ „...я надеюсь – открыть историкам новое поле, напомнив им, что рука природы повсюду тяготеет над нами и что историю человечества можно понять только в связи с историей внешнего мира и его явлениями ” (Бокль Г. Влияние законов природы на устройство общества и характер отдельных лиц // Отечественные записки. – 1861. – Т.135, Кн.3. – С.208.).

⁵⁵ Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – Т.2. – С.371.

⁵⁶ Его же. Украинофилам / Публ. О.Левицького // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1911. – Кн.8. – С.71.

⁵⁷ Его же. Записная книжка „Заметки по алфавиту” // ІР НБУВ, ф.1, спр.28500, арк.75, 82, 192 та ін.

⁵⁸ Его же. Записная книжка [виписки з Г.Бокля, О.Бісмарка, О.Конта, Г.Спенсера, американських позитивістів, періодичних видань та ін.] // ІР НБУВ, ф.1, спр.28442, арк.12 зв., 51, 67 та ін.

⁵⁹ Velychenko S. Op. cit. – P.191; Нахлік Є. Позитивізм у рецепції... – С. 123–126, 133-134; Жулинський М. „Розуміти високе значення людини”: культурництво Пантелеймона Куліша як відповідь на виклик епохи // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження... – С.9-10.

⁶⁰ Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – Т.1. – С.3.

⁶¹ Погляд М.П.Драгоманова на українську історію (його стаття по поводу переписки д. Куліша с Крашевським і Павликом) // Народ. – 1895. - № 17. – С.264; Ці думки М.Драгоманов висловлює і в інших працях. Див.: Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С.490.

⁶² Погляд М.П.Драгоманова на українську історію... – С.265.

⁶³ Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – Т.2. – С.24-25 (прим.1), С.74, 149, 155, 172 (прим.1), 208-210, 273-274 (прим.2); та ін.

⁶⁴ Там же. – Т.2. – С.149.

⁶⁵ Ива-нко П. [Драгоманов М.П.] Шевченко, Максимович и Костомаров пред историческим (?) судом Кулиша // Киевлянин. – 1875, 8-го марта. - № 29. – С.1-3. Див. також: „Киевлянин” за Шевченка // Киевский телеграф. - 1875, 14-го марта. - № 32. – С.2.

⁶⁶ [Драгоманов М.П.] Малорусское литературное движение // Киевский телеграф. – 1875, 7-го февр. - № 17. – С.2.

-
- ⁶⁷ Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – Т.1. – С.8.
- ⁶⁸ [Кулиш П.А.] Древняя Русь в Царстве Польском / Публ. і ком. Є.Нахліка // Молода нація: Альманах. – 2004. - № 1. – С.50.
- ⁶⁹ Его же. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.1. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28460, арк.10зв.-11.
- ⁷⁰ Его же. История воссоединения Руси. – Т.3. – С.97.
- ⁷¹ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дня народження. – К., 1989. – С.27; Грабович Г. Грані міфічного: образ України в польському й українському романтизмі // Грабович Г. До історії української літератури. – К., 1997. – С.178. Аналогічної думки тримався й Д.Чижевський, який вважав, що Куліш до кінця життя залишався кирило-мефодієвцем і романтиком. Див.: Чижевський Д. Вказ. праця. – С.124.
- ⁷² Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – Т.3. – С.94-95.
- ⁷³ Там же. – Т.2. – С.93-94.
- ⁷⁴ Там же. – Т.1. – С.83 (прим.1).
- ⁷⁵ Там же. – Т.1. – С.21 (прим.1).
- ⁷⁶ Там же. – Т.2. – С.ІІІ.
- ⁷⁷ Там же. – Т.3. – С.199 (прим.1).
- ⁷⁸ Там же. – Т.2. – С.ІІІ.
- ⁷⁹ Там же. – Т.1. – С.151.
- ⁸⁰ Там же. – Т.1. – С.22-23.
- ⁸¹ Там же. – Т.1. – С.225.
- ⁸² Там же. – Т.1. – С.44.
- ⁸³ Там же. – Т.1. – С.166.
- ⁸⁴ Там же. – Т.1. – С.132.
- ⁸⁵ Там же. – Т.1. – С.66.
- ⁸⁶ Там же. – Т.2. – С.270.
- ⁸⁷ Там же. – Т.1. – С.167.
- ⁸⁸ Там же. – Т.2. – С.158.
- ⁸⁹ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). – Т.2. – С.150.
- ⁹⁰ Его же. История воссоединения Руси. – Т.2. – С.160. Див. також: Его же. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.3. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28462, арк. 40.
- ⁹¹ Его же. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т.2. – С.178-179.
- ⁹² Там же. – Т.1. – С.167.
- ⁹³ Там же. – Т.2. – С.214.
- ⁹⁴ Кулиш П.А. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.2. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28467, арк.161 зв.
- ⁹⁵ Его же. История воссоединения Руси. – Т.1. – С.168.
- ⁹⁶ Там же. – Т.1. – С.31, 177.
- ⁹⁷ Там же. – Т.3. – С.266.
- ⁹⁸ Сучасні дослідники творчої спадщини П.Куліша вважають, що він поділяв

історію козацтва на три періоди: 1/ початковий період - кінець XV ст. – 90-і роки XVI ст.; 2/ період боротьби козацтва зі шляхтою - 90-і роки XVI – кінець XVII ст.; 3/ заключний період - XVIII ст. Див. докладніше: Похила Л.С. Історичні погляди П.Куліша: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Одеський державний ун-т ім. І.І.Мечникова. – К., 1998. – С.13.

⁹⁹ Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – Т.3. – 184, 232-233.

¹⁰⁰ Его же. Козаки по отношению к государству и обществу // Русский Архив. – 1877. – Кн.1, Тетр.3. – С.352-368; Кн.2, Тетр.6. – С.113-135.

¹⁰¹ Там же. – Кн.1, Тетр.3. – С.353-354.

¹⁰² Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – Т.2. – С.391.

¹⁰³ Там же. – Т.2. – С.156.

¹⁰⁴ Кулиш П. Козаки по отношению к государству... – Кн.1., Тетр.3. – С.355.

¹⁰⁵ Его же. История Воссоединения Руси Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.3. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28462, арк.239.

¹⁰⁶ Див., наприклад: Соловьев С. Уния, козачество, раскол. 1/ Коялович М. Литовская церковная уния; 2/ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий; Щапов А. Русский раскол старообрядства // Атеней. – 1859. – Ч.2. – С.393-420.

¹⁰⁷ Кулиш П. Козаки по отношению к государству... – Кн.1., Тетр.3. – С.358.

¹⁰⁸ Его же. История воссоединения Руси. – Т.2. – С.417, 421.

¹⁰⁹ Его же. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.3. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28462, арк.268.

¹¹⁰ Его же. История воссоединения Руси. – Т.3. – С.33.

¹¹¹ Его же. История Воссоединения Руси [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т.3. // ІР НБУВ, ф.1, спр.28462, арк.48 вв.

¹¹² Его же. История воссоединения Руси. – Т.2. – С.143 (прим.1).

¹¹³ Там же. – Т.2. – С.326.

¹¹⁴ Его же. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). – Т.3. – С. 403.

¹¹⁵ Кулиш П. Украинские казаки и пань в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // Русское обозрение. – 1895. - № 5. – С.190.

¹¹⁶ Его же. Судьбы Малороссии и Украины после татарского погрома // Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под ред. П.П.Семенова. – СПб.-М., 1897. – Т.5: Малороссия, Подолия и Вольнь, ч.2: Полтавская, Черниговская, Вольнская, Подольская, Харьковская и Киевская губерния. – С.137.

¹¹⁷ Гринченко Б. П.А.Кулиш: Биографический очерк. – Чернигов, 1899. – С.42.

¹¹⁸ Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – Т.1. – С.165.

¹¹⁹ Там же. – Т.1. – С.248.

¹²⁰ Там же. – Т.3. – С.270-271.

¹²¹ Там же. – Т.3. – С.106, 268.

¹²² Там же. Т.1. – С.253.

¹²³ Там же. – Т.3. – С.315.